

Over de mogelijkheid en de wenselijkheid van een „kritische sociologie”

H. Hoefnagels *

Het is niet moeilijk aan te geven, waar de oorsprong ligt van de thans sterk verbreide roep om een „kritische sociologie”. Belangrijker is de vraag, of de sociologie, zonder het karakter van een empirische wetenschap te verliezen, een andere gedaante kan aannemen dan zij nu heeft. Het antwoord op de vraag, of de theorievorming en de onderzoeksmethodiek noodzakelijk hun gebruikelijke vorm aannemen, wijst, indien negatief, ook de richting waarin de ontwikkeling van een „alternatieve sociologie” gezocht zou moeten worden. Beginnen wij echter met de oorsprong van de roep om een „kritische sociologie”. Nadere kennisname met de redenen van het onbehagen in de sociologie en met de daaruit voortvloeiende kritiek op de sociologie voert vanzelf tot de vraag van een mogelijke alternatieve benadering van de sociale werkelijkheid in haar concrete gedaante en wijst aldus de richting waarin deze eventueel gezocht moet worden.

De oorsprong van de roep om een „kritische sociologie” is in feite al de vraag, of de sociologie niet anders beoefend kan worden dan nu het geval is. Moet zij, gezien het feit dat de beschikbare onderzoekstechnieken slechts kennis verschaffen over partiële, precies omschreven en operationaliseerbare verschijnselen, haar onderzoek beperken tot detail-verschijnselen? Moet de rol van de sociologische theorie zich beperken tot het uitwerken van een conceptueel apparaat, een „begrippenapparaat”, dat toegesneden is op de

*Geboren te Kerkrade in 1922. Studeerde sociologie in Leuven en Parijs. Promoveerde aan de Sorbonne bij Raymond Aron op een proefschrift *La sociologie face aux „problèmes sociaux”*. Kenmerkend voor zijn sociologie is de nauwe band tussen belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken en bezinning op de theoretische problematiek van de sociologische begripvorming. Sinds 1969 is hij buitengewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen met als leeropdracht „normatieve maatschappijleer”. Daarnaast doceert hij aan het Institut Catholique de Paris geschiedenis van het sociologische denken.

klassifikatie van de door onderzoek verschaftte gegevens? Is er geen sociologie-beoefening denkbaar, die zich als taak stelt de kritische analyse van ons sociaal bestel? Een sociologie die, als wetenschap van het sociale, het on-sociale van onze samenlevingsorganisatie aan het licht brengt? Met deze vraag komen wij in de richting van wat de Frankfurters zich voorstellen van de sociologie. Volgens Adorno immers moet de sociologie de „kontradikties” van ons maatschappelijk bestel signaleren; de socioloog die de sociale werkelijkheid realistisch wil beschrijven moet juist het problematisch karakter van onze samenleving blootleggen (1).

Een kritische sociologie zou de hechte grondslagen moeten leveren voor een oordeel, wat in onze maatschappij niet overeenkomt met de eisen van een menselijke samenleving en zou de wegen moeten zoeken waarlangs een meer bevredigende samenleving zou kunnen worden nagestreefd. Zij zou de gevaren moeten signaleren van bepaalde tendenties die in onze maatschappij werkzaam zijn om aldus de noodzakelijke actie op gang te brengen, die nodig is om de fatale uitwerking ervan te verhinderen. Zij zou omgekeerd de maatschappelijke mogelijkheden moeten blootleggen, die door de ontwikkeling van de economie, van de communicatie-techniek, van de organisatorische vaardigheden geschapen zijn. Het feit dat deze mogelijkheden onttrokken blijven aan het oog der mensen immers betekent een rem op het streven naar een meer bevredigende maatschappij.

De wezenlijke karaktertrek van een dergelijke sociologie zou zijn, dat zij zich niet beperkt tot de beschrijving van datgene wat is; benadrukt zou worden, dat datgene wat is niet noodzakelijk is. De aandacht zou gericht worden op het feit, dat de samenleving niet hoeft te zijn zoals ze is, waarmee de vraag wat zou *kunnen* zijn binnen het gezichtsveld van de socioloog getrokken zou worden. Aldus zou reeds een belangrijke bijdrage geleverd worden tot het in-diskussie-stellen van de bestaande maatschappelijke orde.

De reden, waarom de gebruikelijke sociologie in dit opzicht tekort schiet, wordt door de „kritische sociologen”, die ernstig op de problematiek van de sociologie ingaan, gezocht in de aard van de kennis welke de sociologie-beoefening volgens de heden gangbare wetenschapsopvatting verschaft. Doordat men de sociale werkelijkheid benadert met aan de natuurwetenschappen ontleende procédés komt men tot een soort kennis, die vergelijkbaar is met de kennis, geleverd door de natuurwetenschappen: een instrumentele kennis. Wat betekent dit? De natuurwetenschappelijke kennis kan omgezet worden in technische regels voor de beheersing van natuurprocessen ten dienste van bepaalde te verwezenlijken doelstellingen. De sociolo-

gie, die een met de natuurwetenschappelijke kennis vergelijkbare sociale kennis verschaft, levert eveneens een kennis die omgezet kan worden in beheersingstechniek. Zij kan aangewend worden voor verschillende vormen van „social engineering”, de beheersing van sociale processen en de beheersing van het menselijke gedrag in de samenleving. Zij verschaft aan degenen die er de beschikking over krijgen de mogelijkheid, andere mensen zo te doen handelen, dat de eigen belangen daardoor gediend worden. Gezien de afhankelijkheid van opdrachtgevers, die de noodzakelijke gelden voor het vaak kostbare sociale onderzoek moeten leveren, leidt dit gemakkelijk tot een situatie, waarin het sociologische onderzoek in dienst staat van de machtigen en rijken. De sociologie, zo zullen de Duitsers zeggen, verschaft „Herrschaftswissen”. Zij verschaft in elk geval niet de kennis, die het de mensen mogelijk moet maken, samen hun samenlevingsproces in handen te nemen, de kennis, die men wel in navolging van Habermas „emancipatoire kennis” noemt (2).

In hoeverre is het principële bezwaar, dat tegen de gebruikelijke sociologische benadering gemaakt wordt, gefundeerd? Dat zij de grondslag levert voor „mensenbeheersing” kan moeilijk ontkend worden. Dit wordt ook door sociologen, wier „sociale” bedoelingen en wetenschappelijke integriteit boven elke twijfel staan, volkomen argeloos uitgesproken. J. P. Kruyt beklagt zich erover, dat, terwijl wij de natuur veel beter beheersen dan vroeger, „de beheersing van mensen” nog plaats vindt op zeer primitieve wijze. Zijn hoop is gevestigd op „een techniek van rationele mensenbeheersing op de grondslag van sociologisch en sociaal-psychologisch inzicht” (3). W. I. Thomas aarzelt niet te zeggen, dat de sociologie, analoog aan de natuurwetenschappen, de mogelijkheid moet scheppen tot „control of the behavior of individuals as members of a society” (4) en hij werkt deze gedachtengang systematisch uit (5).

Dit rechtvaardigt echter nog niet het verwijt, dat de gebruikelijke sociologie slechts dient tot bestendiging van de bestaande maatschappelijke orde. Een dergelijke ongenueanceerde beoordeling gaat voorbij aan het feit, dat auteurs, zoals de juist genoemden, met hun sociologie beslist bijdragen hebben geleverd voor de vermenschlijking van de samenleving. Men vergeet dan eveneens, dat het sociologisch onderzoek menigmaal een kritische functie heeft vervuld. Enquêtes over arbeidstoestanden brachten de publieke opinie in beweging, onderzoek naar godsdienstige houdingen en morele praktijken ondergroef in menig geval de waanvoorstellingen, die aan het officiële waarden-patroon ten grondslag lagen. De Frankfurters hebben zich hiervan altijd rekenschap gegeven, ook al vergaten zij in de hitte van de

polemiek wel eens hier voldoende nadruk op te leggen.

Horkheimer erkent volmondig, dat de positivistische houding een fase van het menselijk emanciperingsproces vormt: „De positivistische houding hoeft nog niet zonder meer antiprogresief te zijn. . . In het parool, zich aan de feiten te houden en iedere vorm van illusie prijs te geven, steekt zelfs vandaag nog iets van de reactie tegen het bondgenootschap van onderdrukking en metaphisica” (6). Hieraan zou nog toegevoegd kunnen worden, dat de praktijk van hen die „kritische sociologie” trachten te bedrijven, telkens weer duidelijk laat zien, dat dit alleen kan met behulp van gegevens, die de gebruikelijke sociologie levert, en met inzichten, die zij heeft ontwikkeld!

Desalniettemin zit er een groot stuk waarheid in het hier tegen de gebruikelijke sociologie geformuleerde principiële bezwaar. Niet alleen – waarop wij nog terug komen – in de zin, dat de afhankelijkheid van opdrachtgevers er gemakkelijk toe leidt, dat de socioloog, die zich beschouwt als de neutrale verstrekker van de van hem gevraagde kennis, de verstrekker wordt van voor de machtigen en rijken belangrijke kennis. Er is ook een meer fundamentele reden: de sociologie die, met onthouding van iedere beoordeling van het gegevene, de sociale werkelijkheid beschrijft met aan de natuurwetenschappen ontleende methodes, heeft een natuurlijke tendens, de bestaande maatschappelijke orde te bevestigen. Zulks is het gevolg van het feit, dat zij datgene wat de sociale realiteit van de physische realiteit onderscheidt niet tot uitdrukking laat komen. Dit vraagt om verduidelijking.

Een door de methode der natuurwetenschappen geïnspireerde sociologie-beoefening laat de eigen aard van de sociale realiteit niet tot zijn recht komen, omdat zij er een voorstelling van geeft die dezelfde trekken heeft als de voorstelling die de natuurwetenschappen geven van de niet-menselijke natuur. De natuurwetenschappen stellen ons een natuur voor, die wat haar grondstructuur betreft, als onveranderlijk beschouwd kan worden, een natuur die noodzakelijk datgene is wat zij is. Wij krijgen zo eveneens van de sociale werkelijkheid een voorstelling als van een gegevenheid, iets, dat noodzakelijk is wat zij is. Tot de beschrijving hoort niet de vaststelling, dat de sociale werkelijkheid anders kan zijn dan zij is, dat zij als historische werkelijkheid niet noodzakelijk is wat zij is. Ziedaar wat Horkheimer formuleert, als hij tegenover hen, die in hun reflexie zich zelf zien „als pure toeschouwers, als passieve deelnemers aan een geweldig gebeuren, waarvan men de ontwikkeling misschien voorzien, maar in geen geval beheersen kan” (7) de houding van de kritische theorie stelt. Deze immers „ziet het uit de blinde interactiviteit van individueel handelen voortkomende maatschappelijk kader – de feitelijk gegeven arbeidsverdeling en de klassever-

schillen – als een functie die, gezien haar oorsprong uit menselijk handelen, mogelijksterwijs ook aan volgens plan genomen beslissingen, aan door de rede gestelde doeleinden onderworpen kan worden” (8).

Er zij op gewezen, dat bovenstaande verwijt slechts zonder restrictie gemaakt kan worden aan sociologen die volkomen consequent volgens de beginselen van een natuurwetenschappelijke eenheidsmethode te werk gaan. Daarbij kan buiten beschouwing blijven of dit het geval is met de doorsnee socioloog. Wat hier duidelijk moet worden is dat een sociologie, die niet bewust door een andere dan de natuurwetenschappelijke methode opteert, onvermijdelijk de tendens van bevestiging van het bestaande dreigt te tonen. In elk geval moet gekonkludeerd worden, dat de socioloog die dit gevaar wil ontgaan, naar een benadering moet zoeken, die de sociale realiteit als door menselijk streven in haar structuur bepaalde realiteit beschrijft. Deze is belangrijk genoeg om haar aan de hand van een centraal begrip van alle sociologische theorie: het begrip „orde” nader te illustreren.

De maatschappelijke orde is niet, zoals de orde in een bijenvolk, een zaak die er eens en voor goed is, een wet die het leven en handelen van de samenstellende delen automatisch bepaalt, een gegevenheid in de strikte zin. De maatschappelijke orde wordt gehandhaafd, wordt in stand gehouden door de activiteit van de sociale wezens, die de samenleving vormen. Hij moet, om voort te bestaan, voortdurend verdedigd worden tegen de twijfels, die, in elk geval in de moderne maatschappij, voortdurend in de hoofden van de mensen kunnen rijzen ten aanzien van zijn legitimiteit. Hij blijft slechts zolang wat hij is, als de op zijn bestending gerichte activiteit kan verhinderen, dat de twijfel aan de legitimiteit de overhand krijgt.

De maatschappelijke orde, zo kunnen wij zeggen, is het altijd precaire resultaat van de krachtmeting tussen de krachten, die het bestaande trachten te legitimeren, en de krachten, die naar sociale verandering streven. Gurvitch zou hier spreken van de maatschappelijke orde die *aktiviteit* is, en die geconstitueerd wordt in een voortdurend proces van „destruction et restructuration” (9).

Als men de sociale realiteit voorstelt als een gegeven, dat niet wezenlijk verschilt van de wijze waarop de natuur gegevenheid is, geeft men haar onbewust de gedaante van een onvermijdelijke konstellatie van dezelfde aard als het natuurlijk milieu, waarbinnen de mens moet zien te leven. Precies zoals de mens zich gedwongen ziet, zich aan te passen aan de geografische, atmosferische en klimatologische bepaaldheden van zijn natuurlijk

milieu, zo moet hij ook, volgens deze zienswijze, zijn leven zien in te richten binnen de gegevenheid, die de sociale konstellatie vormt. Hij kan weliswaar, op dezelfde manier waarop de natuurwetenschappen het mogelijk maken t.a.v. de natuur, zich inspannen om het sociale te beheersen met behulp van „sociale technieken”; dat gebeurt dan echter, zoals bij de technische beheersing van de materie, op basis van een als onveranderlijk beschouwde „sociale natuur”, uitgaande van een „ordre naturel des choses”, zoals Auguste Comte, de geestelijke vader van het positivisme, het uitdrukte. (Er zij aan herinnerd, dat deze beheersing de vorm dreigt aan te nemen van beheersing van andere mensen!)

Deze overwegingen maken het begrijpelijk dat de critici van de traditionele sociologie zich er niet mee tevreden stellen de gangbare onderzoeksmethoden en theoretische uitrusting in dienst van andere doeleinden te stellen. Onveranderde overname van de gebruikelijke sociologische werkwijze in dienst van een andere wetenschappelijke oriëntatie is niet voldoende om een „kritische sociologie” te funderen. Wat de onderzoeksmethoden betreft: zelfs wanneer het sociologisch onderzoek gelijkelijk zijn diensten aan gedeprivilegieerden en geprivilegieerden zou verlenen, zou dit geen fundamentele verandering vormen; zij zou daarmee niet bijdragen tot een in menselijk opzicht meer bevredigende samenleving. Zij zou een wapenfabriek blijven, die uiteindelijk niets anders doet dan aan de mensen wapens leveren voor de strijd, waarin de een de ander tracht te beheersen. Wat betreft het theoretisch kader: een theorie, die meer gericht is op verandering dan op bestendiging, eerder geconcipieerd is vanuit de konflikt-gedachte dan vanuit die van de aanpassing, brengt ons als zodanig niet verder. De verandering, zoals die uit het conflict voortspruit, is niet te verkiezen boven het handhaven van de status quo, wanneer het enige, dat verandert het evenwicht der botsende krachten is, zodat de samenleving voor en na wezenlijk strijd van mens tegen mens blijft. Een sociologie, die geïnspireerd is door de gedachte van een meer menselijke samenleving, vraagt om een andere benadering van haar objekt dan die van een naar het beeld van de natuurwetenschappen gevormde wetenschappelijke eenheidsmethode.

Om te voorkomen, dat de sociologie slechts instrumentele kennis over het menselijk samenleven levert, moet zij de mens zien als subjezt van zijn eigen samenleving (10) en de samenleving als een stuk van het menselijk bestaan zelf. De consequentie daarvan is, dat zij niet meer neutraal kan spreken over *de* sociale realiteit; voor de socioloog die zijn objekt recht wil doen wedervaren wordt zij *onze* sociale werkelijkheid, *onze* samenleving. Dat heeft tot gevolg dat haar beschrijving de vaststelling impliceert, in hoeverre

zij zo is dat wij ons inderdaad met haar kunnen identificeren. Daarmee zijn wij aangeland aan de ken-houding die Horkheimer toeschrijft aan de kritische theorie. Degene, die haar aanneemt, identificeert zich enerzijds met de samenleving en ziet deze als zijn eigen wereld, hij moet echter anderzijds constateren, dat hij er zich niet mee kan identificeren, aangezien de samenleving zoals zij is niet onze eigen wereld is, maar die van het kapitaal (de van ons vervreemde wereld) (11).

Het onderzoek naar de redenen van het onbehagen met de gebruikelijke sociologie heeft ons gevoerd tot de kenhouding, die aan een andere benadering van de sociale werkelijkheid ten grondslag zou moeten liggen. Hier rijst echter de vraag van de mogelijkheid van een „kritische sociologie”. Kan de sociologie, zonder haar wetenschappelijk karakter tekort te doen, een andere vorm aannemen dan die welke zij nu heeft? Is het mogelijk een andere benaderingswijze van de sociale realiteit te ontwikkelen, die toch aanspraak kan maken, wetenschap te zijn?

Voor een onderzoek van deze vraag biedt de konstatering, dat de sociale werkelijkheid voor de wetenschap een andere soort werkelijkheid vormt dan de niet-menselijke werkelijkheid, een uitgangspunt. Het feit, dat het gaat om een realiteit, die *onze* sociale realiteit is, vestigt onze aandacht namelijk op de geheel eigen verhouding van subjekt en objekt der wetenschap, die wij hier vinden. Daarmee wordt de aandacht getrokken naar een aspect van de sociologie-beoefening, dat gemakkelijk over het hoofd gezien wordt: de wederzijdse doordringing van sociologie-beoefening en sociale werkelijkheid. Bezinning op de invloed, die het subjekt van de sociologie – de socioloog –, uitoefent op het objekt van zijn wetenschap – de sociale realiteit – en op de invloed die in omgekeerde richting plaats vindt, voert ons tot een voor ons onderzoek interessante konklusie. Zij noopt ons vast te stellen, dat de wijze waarop de sociologie gewoonlijk bedreven wordt geen noodzakelijke eis van wetenschappelijkheid is, maar het gevolg van een keuze tussen twee alternatieve benaderingswijzen.

Ofschoon de moderne natuurwetenschap geen strikte scheiding tussen de waarnemer en het waargenomene meer toelaat, blijft de natuurwetenschapper toch tegenover zijn objekt als een vreemde staan. Bij de sociologie ligt dit heel anders, zoals ook positivistisch georiënteerde sociologen duidelijk uitspreken (12). Dit komt overigens tot uitdrukking in de belangrijke rol, die de enquête in de sociologie speelt. Zij veronderstelt communicatie tussen het subjekt en het objekt van de wetenschap en die is slechts mogelijk op basis van eenheid tussen beiden (13). Het zou dan ook mogelijk zijn, de eigen trekken die de sociologie moet aannemen te ontwikkelen, door een

systematische analyse van het aspect der communicatie tussen subject en object, dat in de sociologische methode opgenomen is (14). Wij nemen echter een eenvoudiger weg door in te gaan op het feit dat de socioloog hoort tot de samenleving die hij beschrijft en dat zijn wetenschapsbeoefening mede konstituerend is voor die samenleving.

De socioloog is en blijft, ook in zijn sociologiebeoefening, lid van zijn samenleving en omgekeerd zijn de mensen, die de samenleving konstitueren, wezens die in staat zijn tot sociologie-beoefening en tot het toepassen van sociologische kennis.

Hieraan zitten belangrijke consequenties vast.

Als onderdeel van de samenleving ondervindt de sociologie, niet minder dan iedere activiteit in de samenleving, de sociale druk om zich aan te passen aan de eisen van het maatschappelijk leven zoals de sociale verhoudingen die op een bepaald moment uitdrukken. Op haar beurt oefent de sociologiebeoefening invloed uit op de sociale werkelijkheid. Alleen al door het feit, dat de samenleving voorwerp is van wetenschappelijk onderzoek, is zij anders dan zij zou zijn zonder sociologie; het is onvermijdelijk, dat de samenlevende mensen gebruik maken van de kennis die de sociologie over de door hen gevormde samenleving levert.

Beide richtingen van deze wederzijdse doordringing blijken heel duidelijk wanneer men de zaken beziet vanuit historisch perspectief. De geschiedenis van de sociologie laat ons geen illusies: de vragen, die men zich stelde, en daarmee de invalshoek waaronder de samenleving gezien werd en de onderwerpen die men aanpakte, waren in verregaande mate bepaald door de „geest des tijds”. Er kan dan ook geen twijfel over bestaan, dat de toekomstige geschiedschrijver van de sociologie de tegenwoordige sociologie zal zien als beïnvloed door onze huidige maatschappelijke verhoudingen. Hij zal zien, wat de socioloog van vandaag licht ontgaat, dat diens wetenschappelijke werkzaamheid, als deel van de maatschappelijke arbeidsverdeling, beheerst wordt door de imperatief van het maatschappelijke nut, zoals onze maatschappij dit definieert. Zo zal ook omgekeerd de toekomstige geschiedschrijver eens vaststellen, dat de Nederlandse samenleving trekken vertoont, die zij onder invloed van het bedrijven der sociologie aanneemt. Duidelijker nog: voor de toekomstige geschiedschrijver hoort bij de beschrijving van Nederland van 1972 de sociologiebeoefening die thans plaats vindt.

De consequenties van deze wederzijdse doordringing van sociologie en samenleving zijn belangrijk. Als de socioloog zich niet bewust is van de invloed, die zijn object op zijn wetenschapsbeoefening uitoefent, blijft hij,

zoals Habermas het uitdrukt in zijn creativiteit de gevangene van de beïnvloeding die uitgaat van de werkelijkheid, die geanalyseerd zou moeten worden (15). De socioloog moet in zijn wetenschapsbeoefening het feit verdiskontereren, dat hij ook als wetenschapper onder de invloed staat van het sociale milieu, waarin hij opgroeit en werkt. Hij moet zich eveneens bewust zijn, dat zijn wetenschap, of hij dat nu wil of niet, een rol in de ontwikkeling der samenleving speelt, dat zij als sociale faktor werkzaam is. De sociologie, zo zal men in maatschappijkritische kringen zeggen, werkt onvermijdelijk als een politieke factor.

Gekonfronteerd met deze situatie, staat degene, die wetenschappelijke kennis van de sociale realiteit wil verwerven, voor de keuze tussen twee wegen. Hij kan, om de door de natuurwetenschappen gebaande weg open te houden, aan de moeilijkheden die hier rijzen voorbijgaan en weigeren er consequenties uit te trekken voor zijn sociologie-beoefening. De andere weg is die van een sociologie, die niet voor de noodzaak terugdeinst, de dialektische relatie van haar zelf met haar objekt te doordrenken en er de consequenties voor de wetenschapsbeoefening uit te trekken. Dit laatste betekent, dat men de maatschappelijke levenssamenhang als een totaliteit moet zien, waarvan het onderzoek zelf deel uitmaakt (16).

Zo gesteld is het dilemma te schematisch. Er zijn inderdaad slechts weinig sociologen, die stoer en consequent de eerste weg aanhouden. Wanneer men meer kijkt naar hetgeen de sociologen in de praktijk met hun wetenschap doen dan naar hun wetenschapstheorie, blijken er nauwelijks zuivere positivisten te bestaan. Toch blijft er een fundamenteel verschil tussen de gebruikelijke werkwijze en die van de sociologen, die de dialektiek van de sociologie en samenleving bewust in hun probleemstelling opnemen. De scherpzinnige socioloog van de traditionele school zal trachten, de gevolgen van de wederzijdse beïnvloeding van wetenschap en samenleving zoveel mogelijk te korrigeren, om aldus toch een met de natuurwetenschappelijke methode vergelijkbare werkwijze aan te kunnen houden. De „dialectici” daarentegen laten hun werkwijze bepalen door de aanvaarding van het feit, dat de onderlinge beïnvloeding van wetenschap en samenleving kenmerkend is voor de samenleving als objekt van sociologische bestudering en voor de sociologie als bestudering van de samenleving (17).

De korrektie, waarmee de traditionele sociologen de weg voor de vertrouwde wetenschappelijke werkwijze trachten open te houden, moet in principe mogelijk gemaakt worden door de „sociologie van de sociologie” (18). Deze bestudeert – altijd met de werkwijze van de traditionele sociologie – de onderlinge beïnvloeding van sociologie en maatschappij.

Deze studie moet het dan mogelijk maken, zo al niet het subjectieve element bij de onderzoeker uit te schakelen (19), dan toch een situatie te scheppen, waarbij objectiviteit en neutraliteit worden benaderd (20). Van deze poging zou aangetoond kunnen worden dat zij de moeilijkheden slechts verschuift (21) en dat zij, voorzover zij slaagt in haar opzet, voert tot een sociologie, die dan wel niet meer in dienst staat van beperkte politieke standpunten, maar daarvoor dan de kennis levert, die bruikbaar is voor de in onze samenleving werkzame technokratische tendenties (22). Dit zou ons echter te ver voeren.

De „dialektische werkwijze” ziet de sociologie als een activiteit van de samenleving zelf, een activiteit waardoor de samenleving grotere helderheid zoekt over zichzelf, om aldus de activiteit te kunnen ontplooiën, die de samenleving meer moet maken tot datgene wat zij als menselijke samenleving zou moeten zijn (23). Die gedachte is overigens niet vreemd aan de sociologische traditie; men vindt haar o.a. bij Durkheim, waar hij aan de sociologie de taak toeschrijft, de richting aan te geven waarin de moraal ontwikkeld moet worden om aan de ontwikkeling van de samenleving te beantwoorden (24). Met de opvatting van de sociologie als orgaan, waardoor de samenleving helderheid zoekt over zichzelf, is nauw verbonden de door Horst Baier gesignaleerde karaktertrek: het gaat de dialektische sociologie niet om accumulatie van kennis bij specialisten, de verworven kennis is bestemd voor de samenlevende mensen zelf (257 – zij moet tot het „bewustwordingsproces” bijdragen.

De „dialektisch” werkende socioloog zal niet het onmogelijke proberen: zich te bevrijden van de invloed die de samenleving op hem uitoefent. Hij zal veeleer ernaar streven, het particularisme van de vraagstelling, die de dominerende belangen aan hem opdringen, te overwinnen door zich te stellen in het perspectief van de universele belangen van de menselijke samenleving. Om te vermijden, dat hij door zijn wetenschapsbeoefening bepaalde, bijzondere politieke tendenties, bevordert, zal hij niet pogen politiek neutrale kennis te leveren; hij zal veeleer ernaar streven juist die kennis te leveren, die relevant is voor de activiteit die ontplooid moet worden om de samenleving in haar geheel meer menselijk te maken.

Nadat aldus duidelijk geworden is, dat de werkwijze van de gebruikelijke sociologie het gevolg is van een keuze tussen twee mogelijke wijzen van beoefening van de wetenschap van het menselijk samenleven, rijst een nieuwe vraag: is de keuze tussen beide wegen aan de willekeur van de socioloog over-

gelaten? De voorstanders van een „kritische sociologie” ontkennen dit. De sociologie – zo zullen zij zeggen – die zich geen rekenschap geeft van haar niet te verbreken band met het sociale leven, loopt gevaar zich over haar objectiviteit illusies te maken. Ofschoon haar gezichtshoek, hoe subtiel ook, door particuliere maatschappelijke belangen bepaald is, meent zij, de maatschappelijke realiteit zonder enig vooroordeel en onpartijdig te beschrijven. Zij zal anderzijds, zonder zich daarvan bewust te zijn, maatschappelijke processen versterken, waarvan in de toekomst zal blijken dat zij fataal zijn en waarvoor zij nooit bereid zou zijn, de verantwoording te dragen.

Om de risico's van de gebruikelijke sociologie-beoefening duidelijker zichtbaar te maken, moge hier nog iets nader ingegaan worden op het reeds gesignaleerde verschil tussen een menselijke samenleving en een bijenvolk(26).

De menselijke samenleving vormt in elke fase van haar ontwikkeling een systeem van betrekkingen, een „sociaal systeem” dat vergelijkbaar is met het systeem, dat wij in een bijenvolk vinden. Dit systeem regelt de verhoudingen tussen de mensen in hun economische, sociale en kulturele activiteiten op een zodanige wijze dat het geheel een coherente totaliteit vormt, die op een betrekkelijk stabiele wijze functioneert. Zoals wij echter reeds opgemerkt hebben, vormt het menselijke sociale systeem, in tegenstelling tot dat van de bijenkorf, geen functionele structuur, die eens en voor goed gegeven is. De legitimiteit van de sociale orde moet permanent verdedigd worden tegen de twijfel, die de met intelligentie begiftigde wezens kunnen vatten ten aanzien van die legitimiteit. Het sociale systeem handhaaft zich slechts door de activiteit, die ontplooid wordt om de twijfel, of het niet meer bevredigend georganiseerd zou kunnen zijn, te bestrijden.

Nu kan deze twijfel, die het bestaan en het voortbestaan van de gevestigde maatschappelijke orde bedreigt, bestreden worden met door de feiten gestaafde argumenten. Door de redelijke argumentatie wordt dan de overtuiging bevestigd, dat de maatschappelijke orde, gezien de feitelijk bestaande maatschappelijke mogelijkheden, niet beter zou kunnen zijn dan hij is. Deze bestrijding van de twijfel van de vragende mens kan echter slechts doeltreffend zijn in de mate waarin de maatschappij werkelijk op de best mogelijke wijze georganiseerd is. Wat gebeurt er nu, als dit niet het geval is, maar de geprivilegieerde groepen er belang bij hebben de bestaande verhoudingen te handhaven?

Degenen, die belang hebben bij de status quo (27), hebben de beschikking

over verschillende procédés om de status quo te beschermen tegen de twijfel, die deze in gevaar zou kunnen brengen. Een van deze procédés is reeds sinds het begin van de moderne sociale strijd in gebruik en aan Marx komt de eer toe, dit proces ontmaskerd te hebben. Het bestaat hierin, dat men met schijnbaar kloppende argumenten tracht te rechtvaardigen wat objectief gezien niet meer te rechtvaardigen is. Zij die dit procédé toepassen zijn zich zelf niet eens bewust van het feit dat zij de mensen misleiden, zij misleiden zichzelf meestal ook. Zij worden zo beheerst door de belangen, die hen met het bestaande verbinden, dat zij t.a.v. maatschappelijke vraagstukken een „vals bewustzijn” hebben (ideologie!).

Degenen, die de sociologie kritisch trachten te beoefenen, hebben ons duidelijk gemaakt, dat de verdediging van de status quo heden nog heel andere en veel effectievere middelen ter beschikking heeft. Door de invloed die de economische machthebbers op de communicatie-middelen hebben, kan de nieuwsverbreiding zo gekonteerd worden, dat zij een vervalst, eenzijdig beeld van de sociale werkelijkheid geeft (gekonteerde informatie!). De kennis, door de sociale wetenschappen verschaft, kan omgezet worden in „Human- und Sozialtechniken” (28), met behulp waarvan de behoeften der mensen gemodelleerd kunnen worden naar de eisen, die het functioneren van het sociaal systeem stelt (manipulatie!). De reeds in het Romeinse Rijk gebruikelijke techniek van „brood en spelen” kan op een geraffineerde wijze toegepast worden, om de mensen te ontwennen fundamentele vragen omtrent de maatschappelijke orde te stellen, doordat de belangstelling voor politieke vraagstukken wordt verdrongen door andere zaken (ontpolitiseren!). Voor het antwoord op de vraag of de keuze tussen de twee wegen, die voor de beoefening van de sociologie openliggen, overgelaten is aan de vrije keuze van de socioloog, is het van belang de rol te zien, die de wetenschap van het menselijk samenleven in dit proces speelt. Het valt niet te ontkennen, dat een bepaalde soort van sociale kennis uitermate bruikbaar is voor de activiteit, die ontplooid wordt om de bestaande maatschappelijke orde tegen kritiek te beschermen. Een sociologie, die zich niet bewust is, dat zij onder een zekere druk staat, om maatschappelijk „nuttige” kennis te leveren en die niet voor ogen heeft, dat de door haar geleverde kennis in het maatschappelijk proces gebruikt gaat worden, dreigt hier een weinig fraaie rol te gaan spelen. Zij zal gemakkelijk, zonder zich daarvan bewust te zijn, juist die kennis leveren, die er zich toe leent, de verdediging van het bestaande doelmatiger en effectiever te maken. In enige gevallen is dat evident. Men denke slechts aan de sociologie in dienst van de reclame, van de propaganda, van de verbetering der „public relations” en aan ver-

schillende soorten van marktonderzoek. Dit roept de vraag op, of een dergelijke sociologie-beoefening geen verraad betekent aan de roeping van de wetenschap: de waarheid te dienen. In plaats van de mensen voor te lichten over datgene wat er met hen gebeurt (29), verstrekt een dergelijke sociologie juist de kennis die het mogelijk maakt om de mensen op een meer doeltreffende wijze als onwetenden te behandelen en ze onwetend te houden. De sociologie-beoefening wordt zo opgenomen in het sociale systeem, dat ertoe neigt, de mensen te veranderen in blinde radertjes van een maatschappelijk apparaat, waarvan het functioneren een doel in zichzelf is geworden.

Wat is in deze situatie de taak van de socioloog die erop uit is, om de mensen te helpen, bewust als maatschappelijke wezens te handelen en als „wetende” mensen te bouwen aan de samenleving, zoals zij deze willen? Hij hoeft eigenlijk alleen maar de consequenties te trekken van het feit, dat de wetenschap onverkort de waarheid wil dienen. Wat betekent dit in de situatie, die ontstaat door de onderlinge implicatie van sociologie en samenleving? Hier eist de dienst van de waarheid, dat hij de mensen voorlicht over het niet-noodzakelijke karakter van de huidige maatschappelijke orde, over de mogelijkheden om tot een meer bevredigende samenleving te komen en met name ook, dat hij de mensen attendeert op de activiteit, die ontplooid wordt om hen volledig in het bestaande systeem te integreren.

De taak van de socioloog wordt aldus, dat hij, in plaats van zijn wetenschap in het maatschappelijk systeem in te passen, ernaar streeft, de waarheid van dat systeem te onthullen – een telkens bij Adorno terugkerend thema! – (30). Tegenover de pogingen, die gedaan worden om te verhinderen, dat de bestaande orde ter discussie gesteld wordt, stelt hij een wetenschapsbeoefening die erop uit is, de mensen in staat te stellen het probleem van de verwerkeljkbare menswaardige samenleving op realistische wijze te stellen. Zijn opgave ligt dus, zoals de Frankfurters altijd weer benadrukken, in de lijn van de traditie der „verlichting”. Hij streeft ernaar de mensen de kennis en het inzicht te verschaffen, die hen in staat stellen tot een werkelijke politieke dialoog, waarin de vraag, hoe de maatschappelijke orde georganiseerd kan en moet worden, op adequate wijze gesteld wordt. Een dergelijke sociologie behoeft niet eens uitdrukkelijk haar kritische intentie te benadrukken. Zij werkt kritisch eenvoudigweg omdat zij, aangezien zij niets dan de waarheid wil dienen, in plaats van mee te helpen aan het verdringen van belangrijke maatschappelijke vragen, erop uit is deze vragen bij de samenlevende mensen op te roepen.

Er zij op gewezen, dat een dergelijke fundamenteel van de gebruikelijke

afwijkende sociologie-beoefening nog in haar kinderschoenen staat. Zeker, er zijn genoeg sociologen, die hun wetenschap in deze geest proberen te beoefenen. Maar ondanks hun inspanningen bestaat er nog geen uitgewerkte opzet, die ook maar enigszins de vergelijking met de stand van zaken in de gebruikelijke sociologie kan doorstaan. De problemen, die rijzen voor een sociologie, die zich bewust is van haar implicatie in haar eigen objekt, zijn nog geenszins opgelost. De stand van zaken komt wel het duidelijkst tot uitdrukking bij de Frankfurter Schule. Zij heeft scherpe en grotendeels pertinente kritiek uitgeoefend op de bestaande sociologie, zij geeft aanwijzingen hoe de sociologie beoefend zou worden, zij heeft die werkwijze aan een aantal grondcategorieën van de sociologie geëxemplificeerd(31), maar er bestaat geen uitgewerkte Frankfurter sociologie!

Een belangrijke reden, waarom deze uitwerking stagneert, zou wel eens kunnen zijn, dat de verzekering der Frankfurters, dat de positivistische benaderingswijze haar waarde heeft, niet heeft weten te verhinderen, dat de posities polemisch tegenover elkaar blijven staan.

De opmerking, die eerder werd gemaakt, dat geen serieuze kritische socioloog blijkt uit te kunnen komen zonder de inzichten en de kennis door de traditionele sociologie verstrekt, zou hier tot nadenken moeten stemmen. Moet daaruit niet gekonkludeerd worden, dat de uitbouw van een volwaardige „alternatieve sociologie” gekonditioneerd is door de opname, de integratie van de bestaande sociologie in het grotere perspectief, dat de dialektisch werkende sociologie opent. Met een enkele illustratie moge ten besluit deze gedachte verduidelijkt worden.

Ook een kritische sociologie kan niet voorbijgaan aan de inzichten die de theorie van het „sociale systeem” gebracht heeft. De samenleving is, zoals boven reeds aangeduid, in elke fase van haar ontwikkeling een systeem dat als een geheel funktioneert. De opname van dit inzicht in het perspectief van de dialektisch werkende sociologie geeft aan dit inzicht echter een andere betekenis doordat het zijn plaats vindt in een andere probleemstelling. Terwijl de gewone systeem-sociologie zich laat leiden door de vraag, in hoeverre het feitelijke sociale systeem beantwoordt aan het theoretisch model van een perfect funktioneerend sociaal geheel, ziet de nieuwe wijze van sociologie-beoefening de zaak vanuit een andere hoek. Zij vraagt ook naar de mate waarin de samenleving beantwoordt aan het theoretisch model van een perfect funktioneerend sociaal systeem, maar zulks in een ander perspectief: voor haar is de tot volkomen systeem geworden samenleving een samenleving die de trekken van een werkelijk menselijke samenleving volledig verloren heeft. De vraag, in hoeverre de feitelijke samenleving een

volkomen systeem geworden is, is daarom tegelijkertijd de vraag, in hoeverre de samenleving onmenselijk geworden is.

Deze werkwijze, waarbij de gebruikelijke sociologische benadering in de zin van Hegels „aufheben” tegelijk wordt genegeerd, wordt bewaard en tot haar recht komt, is geen andere dan die welke Horkheimer exemplificeert aan de wijze waarop bij Marx de klassieke ekonomie in de kritische theorie wordt geïntegreerd: omdat de realiteit, die aldus beschreven wordt, *onze* samenleving is, betekent die beschrijving een „existentieel oordeel” (32).

Noten

1. Vgl. Zur Logik der Sozialwissenschaften, in: *Kölner Ztschr. Soz. u. Soz. ps* XIV (1962), p. 250-252.
2. Vgl. Jürgen Habermas, Erkenntnis und Interesse, in: *Technik und Wissenschaft als „Ideologie”*; Frankfurt 1969, p. 146-164.
3. Art. Sociologie, in: E.N.S.I.E. III, A'dam 1947, p. 221.
4. *On social organization and social personality, Selected Papers*, Edited by Morris Janowitz, Chicago 1966, p. 290.
5. Ibidem, p. 37-53.
6. Max Horkheimer, Traditionelle und kritische Theorie (1937), in: *Traditionelle und kritische Theorie: Vier Aufsätze*, Frankfurt/Hamburg 1970, p. 48. (Vertaling van H. Hoefnagels (red.) *Sociologie en maatschappijkritiek*, Alphen 1971, p. 77).
7. Horkheimer, ibidem p. 47 (*Soc. en maatschappijkritiek*, p. 77).
8. Horkheimer, ibidem p. 28 (*Soc. en mij-kritiek*, p. 66).
9. Vgl. *La vocation actuelle de la sociologie I*, Paris 1957², pag. 14-16.
10. Manfred Clemenz (*Soziologische Reflexion und sozialwissenschaftliche Methode*, Frankfurt 1970, p. 144-149) brengt dit tot uitdrukking in de eis, die hij aan de sociologische theorie stelt, dat „sociaal handelen” niet slechts als handelen binnen het systeem maar ook als handelen, dat het systeem verandert, opgevat moet worden. George C. Homans (Bringing men back in, in: *Am. Soc. Rev.* XXIX, 1964, p. 809-816) formuleert eigenlijk spontaan dezelfde eis, ofschoon niets erop wijst, dat hij ziet dat de consequentie ervan is de invoering van de dialektische werkwijze.
11. Vgl. Horkheimer, *Trad. u. krit. Theorie* p. 28 (*Soc. en mij-kritiek* p. 67).
12. Vgl. Percy S. Cohen, *Modern social theory*, London 1969, p. 10v.
13. K. O. Apel, (in: *Hermeneutik und Ideologiekritik: Mit Beiträgen von Apel e.a.*, Frankfurt 1971, p. 21, noot 15) fundeert de noodzaak van een eigen methode der mens-wetenschappen op het feit, dat zij niet, zoals de natuurwetenschappen, te doen hebben met stomme objecten, maar met objecten, waarmee de wetenschapper in communicatie kan treden, om zijn uitspraken te verifiëren.
14. Men zie daarvoor met name de bijdragen van Apel, Gadamer en Habermas in *Hermeneutik und*, en Jürgen Habermas, Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz, in: Habermas/Luhman, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Frankfurt 1971, p. 101-141.

15. Analytische Wissenschaftslehre und Dialektik, in: *Zeugnisse, Theodor W. Adorno zum 60. Geburtstag*, (Hrsg. Max Horkheimer), Frankfurt 1963, p. 475.
16. Ibidem.
17. Dit geldt niet alleen van de Frankfurters, maar ook van andere „dialektisch werkende sociologen”, zoals men kan constateren bij Hans Freyer; Vgl. *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*, Darmstadt 1964, p. 1-12.
18. Vgl. Gurvitch, o.c.p. 6 en R. Koenig, *Studien zur Soziologie*, Frankfurt/Hamburg 1971, p. 7.
19. Gurvitch wijst erop, dat het dubieus is, of de sociologie wel gediend is door de uitschakeling van de „équation existentielle”, al meent hij toch vast te moeten houden aan een waardevrije sociologie (Ibidem).
20. Hier zij slechts herinnerd aan de hoop, die Karl Mannheim koesterde dat de sociologie van het weten ons in staat zou stellen „eine neue Art der Kontrolle über bisher unkontrollierbare Faktoren im Denken zu gewinnen” (*Ideologie und Utopie*, Frankfurt 1952, p. 6).
21. Karlheinz Messelken (Antinomien einer Soziologie der Soziologie, in: Bernhard Schaeffers (Hrsg.) *Thesen zur Kritik der Soziologie*, Frankfurt 1969, p. 118-120/*Soc. en mij-kritiek*, p. 35-37) maakt duidelijk, dat men aldus een processus in infinitum krijgt: de sociologie van de sociologie moet weer gekorrigeerd worden door een sociologie van de sociologie van de sociologie enz.
22. Een voorbeeld hiervan vormt Mannheim's „Planning for freedom”. De taak, die Schelsky in de „wissenschaftliche Zivilisation” (*Auf der Suche nach Wirklichkeit*, Düsseldorf/Köln 1965, p. 439-471), ligt in dezelfde lijn.
23. Dit is de betekenis van de konfrontatie der samenleving met haar eigen begrip, waarvan de Frankfurters regelmatig spreken. Hier ligt de reden, waarom voor hen een realistische sociologie niet mogelijk is zonder het perspectief van een „vernünftige Einrichtung der Gesellschaft”.
24. Men ziet met name Détermination du fait moral, in: *Sociologie et Philosophie*, Parijs 1951, p. 86-88. Voor commentaar op de positie die de sociologie aldus in de samenleving gaat aannemen, zie H. Hoefnagels, *La sociologie face aux „problèmes sociaux”*, Paris/Bruges, 1963.
25. Cfr. Soziale Technologie oder soziale Emanzipation, in: Schaeffers, in: op cit. p. 9-25.
26. De hiervolgende gedachtengang bevat weliswaar talrijke elementen, die men ook bij de Frankfurters kan vinden, maar hij mag geenszins opgevat worden als een weergave van hun denken. De fundamentele betekenis, die hier gehecht wordt aan het proces, waarin de bestaande maatschappij verdedigd moet worden tegen de twijfel van de vragende mens, veronderstelt een hypothese, die in elk geval niet te rijmen is met de visie van Adorno en de jonge Horkheimer op onze samenleving. Deze hypothese is, dat de manipulatie en de ontmenselijking, waaraan de mensen in onze samenleving onderworpen zijn, niet zover gaan, dat de mensen helemaal niet meer in staat zijn redelijk over hun samenleving na te denken. Dit lijkt mij overigens de enige mogelijkheid om te ontsnappen aan het tragische lot van Adorno, die uiteindelijk moet konkluderen, dat heden elke mogelijkheid ontbreekt om de samenleving te veranderen en die, na de verbondenheid tussen theorie en praxis gepredikt te hebben, tenslotte zijn heil is gaan zoeken in het „overwinteren der theorie”.
27. Het lijkt mij, dat één der zwakheden van de heden ten dage bedreven „kritische sociologie”, waarvan ik zelf overigens ook nog niet helemaal vrij ben, hierin bestaat, dat men al te gemakkelijk de „konserverende” en de „progressieve” krachten in de samenleving met bepaalde groepen van mensen meent te kunnen identificeren. Ik neig nu tot een theorie, waarin aan iedere mens een konserverende en een progressieve tendens wordt toegeschreven, die

echter in verschillende proportie bij verschillende groepen aanwezig zijn.

28. Schelsky, op. cit. 442-445.

29. „was den Menschen angetan wird“ komt regelmatig terug in de geschriften van Adorno.

30. Dat is, volgens Adorno, de wezenlijke opgave van de „Theorie der Gesellschaft“: „Theorie will benennen, was insgeheim das Getriebe zusammenhält“ (Soziologie und empirische Forschung, in *Frankf. Beitr. zur Soziologie X*, Frankfurt 1962, p. 205).

31. Zulus in *Soziologische Exkurse*, Uitg. Institut für Sozialforschung, Frankfurt 1956.

32. Vgl. Horkheimer, *Trad. u. Krit. Theorie* p. 42-44 (*Soc. en Mij-kritiek*, p. 74-76).